

تبلیغ و تقییب

دوفصلنامه علمی - تخصصی

سال اول - شماره اول

پاییز و زمستان ۱۴۰۱

پرسش و پاسخ

حجت الاسلام والمسلمین عبدالله مؤمنی اورعی*

مقدمه

شناسایی زمان، از ضروریات زندگی انسان است و بدون آن، بسیاری از جنبه‌های زندگی دچار بی‌نظمی می‌شود. تشکیل واحدهای زمانی همچون سال، ماه و هفته نیز برای همین است. از دیرباز تشخیص آغاز و یا پایان ماه قمری و در پی آن انجام پاره‌ای از تکالیف الهی مانند روزه گرفتن، روزه گشودن، اعیاد اسلامی فطر و قربان، مناسک حج، وقوف در عرفات و مشعر، بیتوته در منا، تعیین ماه‌های حرام و اتباط آن با موضوع دیه و...، همگی ارتباط مستقیم با زندگی مسلمانان در اقصی نقاط جهان دارد که از راه استهلال و دیدن ماه صورت می‌پذیرد. خدای سبحان در اهمیت این موضوع فرموده است: «هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسُ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا وَقَدَرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ»^۱ او کسی است که خورشید را روشنایی و ماه را نور قرار داد و برای آن، منزلگاه‌هایی مقدر کرد تا عدد سال‌ها و حساب (کارها) را بدانید». همچنین در آیه دیگری فرموده است: «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ»^۲ درباره هلال‌های ماه از تو سؤال می‌کنند، بگو آن‌ها، بیان اوقات (و تقویم طبیعی) برای (نظام زندگی) مردم و (تعیین وقت) حج است».

بنابراین آغاز و پایان ماه‌های قمری با تکیه بر آیات و روایات و اتفاق نظر فقهای فریقین متوقف بر رؤیت ماه است.^۳ در این میان ماه رمضان اهمیت ویژه دارد. البته اهمیت پایان ماه دوچندان

* کارشناسی ارشد مذاهب اسلامی.

۱. یونس: ۵.

۲. بقره: ۱۸۹.

۳. حسن بن یوسف حلی، منتهی المطلب، ج ۲، ص ۵۸۸.

می‌شود، زیرا امر دایر بین وجوب و حرمت روزه است. از این رو در روایات فریقین بر رؤیت ماه تأکید دارند تا آنجا که شیخ حر عاملی بابی را تحت عنوان «بَابُ أَنَّ عَلَامَةَ شَهْرِ رَمَضَانَ وَغَيْرِهِ رُؤْيُ الْهَلَالِ» آورده است.^۱ با وجود چنین اتفاقی نظری درباره رؤیت هلال، در جزئیات مسائل اختلافاتی وجود دارد که در این نوشته تنها به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

سؤال اول: آیا محاسبات منجمان برای اثبات اول ماه کافی است؟

حنبلیان،^۲ حنیفیان^۳ و مالکیان^۴ از فقهای اهل سنت، قول منجمان و محاسبات‌شان را برای اثبات اول ماه فاقد اعتبار دانسته و تنها شافعیان قول منجم را در حق خودش و نه دیگران، حجت می‌دانند.^۵ مشهور فقهای امامیه و مراجع تقلید معاصر نیز قول منجمان و محاسبات‌شان را به عنوان راهی مستقل برای اثبات اول ماه نمی‌پذیرند.^۶ آیت‌الله شهید سید محمدباقر صدر تنها فقیه شیعه است که به اعتبار قول منجم فتوا داده و آن را یکی از راه‌های اثبات هلال به شمار آورده است.^۷ دکتر یوسف قرضاوی، عالم معاصر اهل سنت نیز همین دیدگاه را می‌پذیرد.^۸

سؤال دوم: اگر هلال با چشم غیر مسلح رؤیت‌پذیر نباشد، آیا رؤیت با چشم مسلح (دوربین و تلسکوپ) اول ماه را ثابت می‌کند؟

بیشتر فقها و مراجع تقلید شیعه، رؤیت ماه نو با چشم غیر مسلح را برای اثبات اول ماه معتبر دانسته‌اند، از جمله آیات عظام امام خمینی^۹، سید ابوالقاسم خویی^{۱۰}، لطف‌الله صافی گلپایگانی^{۱۱}، سید علی سیستانی، ناصر مکارم شیرازی، حسین نوری همدانی، سید موسی

۱. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۱۰، ص ۲۵۲.

۲. منصور بن یونس بهوتی، کشف القناع عن متن الإقناع، ج ۲، ص ۳۰۲.

۳. محمدامین بن عمر ابن عابدین، الدر المختار وحاشیة ابن عابدین (رد المختار)، ج ۱، ص ۴۳۱.

۴. عبدالوهاب بن علی الثعلبی البغدادی، التلقین فی الفقه المالکی، ج ۱، ص ۷۲.

۵. عبدالرحمن جزیری و سید محمد غروی و یاسر مازح، الفقه علی المذاهب الأربعة و مذهب أهل البيت^{علیهم‌السلام}، ج ۱، ص ۵۰۱؛ ابوزکریا محیی‌الدین بن شرف نووی، المجموع شرح المهذب، ج ۶، ص ۲۸۰.

۶. سید محمدکاظم طباطبایی یزدی، العروة الوثقی، ج ۳، ص ۶۲۹، محمدحسن نجفی، جواهر الکلام، ج ۱۶، ص ۳۶۳.

۷. سید محمدباقر صدر، الفتاوی الواضحة، ج ۱، ص ۵۱۲.

۸. یوسف قرضاوی، تیسیر الفقه فی ضوء القرآن و السنة (فقه الصیام)، ص ۳۳ - ۳۰.

شیرازی زنجانی و حسین وحیدخراسانی.^۱ تنها برخی از مراجع تقلید همچون آیات عظام سید علی خامنه‌ای، مرحوم محمد فاضل لنکرانی، مرحوم سید محمود هاشمی شاهرودی و مرحوم شیخ محمدتقی بهجت دیدن هلال را با ابزارهای نوین کافی دانسته‌اند.^۲ هیئت افتای علمای بزرگ عربستان، بر اعتبار و کفایت رؤیت با تلسکوپ فتوا داده‌اند.^۳ دار الافتاء مصر نیز استفاده از ابزارهای نوین را برای اثبات اول ماه جایز و کافی دانسته است.^۴

سؤال سوم: آیا اول ماه به حکم حاکم اثبات می‌شود؟

چهار مذهب فقهی اهل سنت، پذیرش حکم حاکم به ثبوت اول ماه رمضان را لازم دانسته‌اند و حکمش را حجت می‌دانند. البته برخی مذاهب فقهی بین ماه رمضان و شوال فرق گذاشته‌اند^۵ و آنچه موجب این فرق شده است، آن است که اگر حاکم در اول ماه شوال به علم خود عمل کند؛ مورد تهمت قرار می‌گیرد و خلاف احتیاط نیز است.^۶ در کتاب الفقه علی المذاهب الاربعه آمده است: ثبوت هلال و وجوب روزه، مشروط به حکم حاکم نیست؛ ولی اگر حاکم به ثبوت هلال حکم کرد، مستند آن هر چه باشد؛ به حکم وی روزه بر عموم مسلمانان واجب است، هر چند این حکم مخالف مذهب برخی باشد؛ زیرا حکم حاکم، اختلافات را از میان بر می‌دارد. شافعیان نیز گفته‌اند: «ثبوت هلال و وجوب روزه، مشروط به حکم حاکم است. هر گاه که حاکم حکم کرد، روزه بر مرد واجب است؛ هر چند این حکم مستند به شهادت یک نفر عادل

۱. سید روح‌الله موسوی خمینی، تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۶۸۰؛ سید ابوالقاسم خویی، صراط النجاه، ج ۱، ص ۱۰۳۳؛ آیات عظام بهجت، سیستانی، مکارم، صافی، نوری، با استفاده از استفتانات موجود در جامعه الزهراء (ع)، شیرازی زنجانی، استفتاء کتبی، ش ۱۰۲۱۰۵.

۲. سید علی خامنه‌ای، اجوبه استفتانات، ص ۸۳۵؛ محمد فاضل لنکرانی، با استفاده از استفتانات موجود در جامعه الزهراء (ع)، مرکز تنظیم و نشر آثار حضرت آیت‌الله بهجت، «رؤیا هلال ماه با چشم مسلح»، کد خبر: ۱۳۰۷۱.

<https://bahjat.ir/fa/content/13071>

۳. هیئت کبار العلماء بالمملكة العربية السعودية، أبحاث هیئة کبار العلماء، ج ۳، ص ۴۶.

۴. دار الافتاء المصرية (مجموعة من المؤلفين)، الفتاوى الاسلاميه من دار الافتاء المصرية، ص ۹، ص ۲۵۲.

۵. جماعة من علماء الهند برئاسة مولانا الشيخ نظام الدين ابرنهابوری، الفتاوى الهندية او الفتاوى العالمکیرية علی مذهب الامام الاعظم ابی حنیفة النعمان، ج ۱، ص ۱۹۸.

۶. محمد بن احمد ابن رشد قرطبی، بداية المجتهد، ج ۱، ص ۲۸۷.

باشد).^۱ ابن عابدین نیز گفته است: «(ابتدای) ماه قطعاً با حکم حاکم ثابت می‌شود».^۲ از آنچه گذشت و بنا به برخی گزارشات، به نظر می‌رسد مسلمانان اهل سنت فقه شافعی در اعلام رمضان و عید فطر از امام و حاکم اسلامی جمهوری اسلامی ایران تبعیت می‌کنند.^۳

دیدگاه فقهای شیعه

در اینکه آیا با حکم حاکم شرع اول ماه ثابت می‌شود یا خیر، فقهای شیعه دیدگاه واحدی ندارند. البته در اینکه منشأ و مستند حاکم چه باشد نیز اختلافاتی وجود دارد که در این مختصر تنها به اصل فتوا اشاره می‌شود. از فقهای قدیم، علامه حلی^۴ و شهید اول^۵ و دیگران و از فقهای معاصر آیات عظام امام خمینی^{علیه‌السلام}، خامن‌ای، بهجت، فاضل لنکرانی، مکارم شیرازی، صافی گلپایگانی و نوری چنین دیدگاهی دارند که با حکم حاکم شرع، اول ماه ثابت می‌شود و در این صورت پیروی از او بر همه حتی بر سایر مجتهدها لازم است، مگر کسی که یقین به اشتباه او دارد.^۶ آیات عظام خوبی و سیستانی معتقدند با حکم حاکم شهر اول ماه ثابت نمی‌شود، مگر اینکه از حکم حاکم شهر برای شخص اطمینان به دیده شدن ماه حاصل شود.^۷ آیت‌الله وحید فرموده است: «بنا بر احتیاط واجب با حکم حاکم شرع اول ماه ثابت نمی‌شود، مگر اینکه از حکم حاکم شهر برای شخص اطمینان به دیده شدن ماه حاصل شود».^۸ آیت‌الله شیبیری نیز فرموده است: «بنا بر احتیاط با حکم حاکم شرع اول ماه ثابت نمی‌شود، مگر اینکه از حکم حاکم شرع

۱. عبدالرحمن جزیری و سید محمد غروی و یاسر مازح، الفقه علی المذاهب الأربعة و مذهب أهل البيت علیهم‌السلام، ج ۱، ص ۵۵۱.

۲. محمدامین بن عمر ابن عابدین، مجموعة رسائل ابن عابدین، ص ۲۱۱.

۳. خبرگزاری تقریب، «بررسی معیار آغاز ماه قمری در فقه شافعی»، ۱۴۰۰/۰۱/۲۶، کد خبر: ۵۰۰۰۳۹.

<https://www.taghribnews.com/fa/note/500039>

۴. حسن بن یوسف حلی، تذکرة الفقهاء، ج ۱، ص ۲۶۸.

۵. شمس‌الدین محمد بن مکی شامی عاملی، الدروس الشرعية فی فقه الامامیه، ج ۱، ص ۲۸۶.

۶. سید روح‌الله موسوی خمینی، تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۲۸۰؛ سید علی خامنه‌ای، رساله آموزشی، ج ۱، ص ۲۶۶؛ محمدتقی بهجت، وسیلة النجاة، مسئله ۱۱۵۸، فاضل، مکارم، نوری، العروة الوثقی، ج ۳، ص ۶۲۹؛

لطف‌الله صافی گلپایگانی، هدایت العباد، مسئله ۱۳۶۷.

۷. سید ابوالقاسم خوبی، منهاج الصالحین، ج ۱، ص ۲۷۸؛ سید علی سیستانی، منهاج الصالحین، ج ۱، ص ۳۳۵.

۸. حسین وحید خراسانی، منهاج الصالحین، ج ۱، ص ۳۱۰.

برای شخص اطمینان به دیده شدن ماه حاصل شود و این اطمینان، بر خلاف اطمینان متعارف مردم نباشد.^۱

سؤال چهارم: آیا حکم حاکم اهل سنت برای شیعیان اعتبار دارد؟

شیعیان زیادی در بلاد مختلف تحت حاکمیت اهل سنت هستند و یا در موسم حج با اعلان امام و امیر الحاج که منصوب از طرف حاکم اهل سنت است، مناسک را آغاز و یا پایان می‌دهند. اگر عمل به طریق حق (طبق دستور فقهای شیعه و مرجع تقلید) بدون تقیه و خوف امکان داشته باشد، نباید از حکم حاکم اهل سنت تبعیت نمود؛ وگرنه تبعیت جایز و عمل صحیح است.^۲

سؤال پنجم: آیا فقهای شیعه و اهل سنت درباره زمان نماز مغرب و افطار روزه اختلاف دارند؟

یکی از مسائل مهم اما اختلافی میان فقهای شیعه و اهل سنت، زمان نماز مغرب و هنگام افطار روزه است. دیدگاه‌های فقهای شیعه و اهل سنت در مفهوم مغرب متفاوت است. دیدگاه نخست: تمام مذاهب اهل سنت^۳ آغاز وقت نماز مغرب را از استتار کامل قرص خورشید در مغرب و پایانش را از بین رفتن شفق و حمزه مغربیه دانسته‌اند. البته در دیدگاه مالکی، مغرب دو وقت دارد: اول وقت اختیاری که از غروب خورشید آغاز می‌شود و تا زمانی که در اوایل غروب بتواند با تحصیل طهارت و گفتن اذان و اقامه نماز بخواند؛ ادامه دارد. دوم وقت اضطراری که پس از وقت اختیاری آغاز شده است و تا طلوع فجر ادامه می‌یابد. در این دیدگاه وقت اختیاری مغرب، وسعت ندارند.

فقهای متقدم امامیه مانند ابن ابی عقیل،^۴ شیخ مفید^۵ و برخی متأخرین مانند صاحب مدارک^۶ و نیز گروهی از فقهای معاصر (آیات عظام بهجت، مکارم و...) معتقدند آغاز وقت نماز مغرب، غروب است و آن، عبارت است از پنهان شدن خورشید در افق غربی. البته فقهای همچون آیات

۱. سید موسی شبیری زنجانی، رساله توضیح المسائل، مسئله ۱۷۳۹ و ۱۷۴۰.

۲. سید روح‌الله موسوی خمینی، تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۴۴۱.

۳. عبدالرحمن جزیری و سید محمد غروی و یاسر مازح، الفقه علی المذاهب الأربعة و مذهب أهل البيت (علیهم السلام)، ج ۱، ص ۱۶۲.

۴. حسن بن علی ابن ابی عقیل، مجموعة فتاوی ابن ابی عقیل، ص ۲۵.

۵. محمد بن محمد مفید، المقتنعة، ص ۹۳.

۶. محمد بن علی موسوی عاملی، مدارک الاحکام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۳، ص ۴۹.

عظام خوبی، تبریزی، سیستانی و وحید خراسانی معتقدند فاصله بین استتار خورشید (غروب) تا از بین رفتن حمزه مشرقه بنا بر احتیاط واجب نماز مغرب خوانده نشود.^۱ دیدگاه دوم: از بین رفتن سرخی شرقی آسمان و رسیدن آن به بالای سر. در این دیدگاه ملاک در تحقق مغرب، تنها غروب خورشید نبوده است؛ بلکه ناپدید شدن سرخی در شرق آسمان، نشانه تحقق مغرب شرعی است. بسیاری از فقهای امامیه و بلکه مشهور بر این دیدگاه هستند.^۲

سؤال ششم: حکم روزه مسافر چیست؟

مسافر، یکی از موضوعات فقه اسلامی است؛ یعنی کسی که از وطن شرعی خود، مسافت مشخصی را طی نموده است. احکام شریعت برای چنین شخصی جهت ادای تکلیف نماز و روزه، شرایط ویژه‌ای بیان نموده است. خداوند در قرآن حکم روزه مسافر را چنین بیان کرده است: «أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ»^۳ چند روز معدودی را (باید روزه بدارید) و هر کس از شما بیمار یا مسافر باشد، تعدادی از روزهای دیگر را (روزه بدارد).»

فقهای شیعه به اتفاق آراء بر این باورند که روزه شخص مسافر و مریض، باطل و حرام است؛ زیرا خداوند به مجرد سفر و مرض، روزه را برداشته و فقط قضای آن را جایگزین نموده است.^۴ آنان معتقدند از جمله «فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ»، لزوم افطار در سفر و قضای روزه در وقتی دیگر فهمیده می‌شود.^۵ امام رضا علیه السلام در نامه‌ای خطاب به مأمون چنین می‌نویسد: «هر کسی سفری مشروع داشت و در سفر روزه گرفت، روزه‌هایش باطل است و باید آن‌ها را در وطن قضا نماید؛ چرا که روزه در سفر باطل است.»^۶

۱. سید ابوالقاسم خوبی، المستند فی شرح العروة الوثقی، ج ۶، ص ۲۳؛ احسان اصولی و محمدحسن بنی‌هاشمی خمینی، توضیح المسائل مراجع، ج ۱، مسئله ۷۳۵.
۲. محمدحسن نجفی، جواهر الکلام، ج ۴، ص ۸۴.
۳. بقره: ۱۸۴.
۴. زین‌الدین بن علی عاملی (شهید ثانی)، الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، ج ۲، ص ۵۸ و ۵۹؛ عبدالرحمن جزیری و سید محمد غروی و یاسر مازح، الفقه علی المذاهب الأربعة و مذهب أهل البيت علیهم السلام، ج ۱، ص ۷۴۵.
۵. احمد امیرخانی، آیات الاحکام، ج ۲، ص ۲۷۱.
۶. محمد بن علی صدوق، عیون أخبار الرضا علیه السلام، ترجمه حمیدرضا مستفید و علی‌اکبر غفاری، ج ۲، ص ۲۶۷.

میان فقهای اهل سنت نیز درباره حکم روزه مسافر نظر واحدی به چشم نمی خورد، اما آنچه بدان معتقدند؛ آن است که از آیه شریفه چنین استفاده می شود که هر کدام از مرض یا سفر مجوزی برای افطار کردن هستند و حکم آن ها تخییر است، نه الزام؛ به این معنا که روزه گرفتن لازم نیست و اگر روزه را افطار نمود، باید قضای آن را بعداً بگیرد. آنان برای توجیه نظریه خود کلمه «افطر» را مقدر گرفته اند؛ گویا عبارت چنین بوده است: «فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ (فَأَفْطَرَ) فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ؛ هر که مریض یا مسافر باشد، به همین جهت افطار کند و به همان عدد از روزه های دیگر را روزه بگیرد»^۱.

فقهای حنفی و شافعی و مالکی معتقدند چنانچه روزه گرفتن برای مسافر مشقت نداشته باشد، روزه در سفر مستحب است و در صورت مشقت، افطار بهتر است. فقهای حنبلی می گویند برای مسافر روزه داری کراهت دارد؛ گرچه مشقت هم نداشته باشد.^۲

فهرست منابع

کتاب

۱. ابن ابی عقیل، حسن بن علی، مجموعة فتاوی ابن ابی عقیل، قم: اخلاص، ۱۴۰۶ق.
۲. ابن رشد قرطبی، محمد بن احمد، بداية المجتهد، القاهرة: دارالحديث، ۱۴۲۵ق.
۳. ابن عابدین، محمدامین بن عمر، الدر المختار و حاشیة ابن عابدین (رد المحتار)، چاپ دوم: بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۲ق.
۴. _____، مجموعه رسائل ابن عابدین، بیروت: داراحیاء التراث العربی، بی تا.
۵. الثعلبی البغدادی، عبدالوهاب بن علی، التلقین فی الفقه المالکی، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۵ق.
۶. جزیری، عبدالرحمن و سید محمد غروی و یاسر مازح، الفقه علی المذاهب الأربعة و مذهب أهل البيت عليهم السلام، چاپ اول، بیروت: دار الثقلین، ۱۴۱۹ق.

۱. محمدرشید بن علی رضا القلمونی الحسینی، تفسیر المنار، ج ۲، ص ۱۲۱.

۲. عبدالرحمن جزیری و سید محمد غروی و یاسر مازح، الفقه علی المذاهب الأربعة و مذهب أهل البيت عليهم السلام، ج ۱، ص ۵۰۱.

٧. جماعة من علماء الهند برئاسة مولانا الشيخ نظام الدين ابنهاپورى، الفتاوى الهندية او الفتاوى العالمكيرية على مذهب الامام الاعظم ابى حنيفة النعمان، بيروت: داراحياء التراث العربى، بى تا.
٨. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام، ١١٠٤ ق.
٩. حلی، حسن بن یوسف، تذکرة الفقهاء، تهران: منشورات المكتبة المرتضوية، بى تا.
١٠. خوئی، سید ابوالقاسم، المستند فی شرح العروة الوثقی، قم: مؤسسه احیاء آثار امام خوئی، ١٤٢٨ ق.
١١. دار الافتاء المصریة (مجموعة من المؤلفین)، الفتاوى الاسلامیة من دار الافتاء المصریة، مصر: المجلس الاعلی للشؤون الاسلامیة، ١٤١٣ ق.
١٢. شامی عاملی، شمس الدین محمد بن مکى، الدروس الشرعیة فی فقه الامامیة، قم: انتشارات اسلامى جامعه مدرسین حوزة علمیه قم، بى تا.
١٣. الصدر، سید محمد باقر، الفتاوى الواضحة، النجف الأشرف: آداب، بى تا.
١٤. صدوق، محمد بن علی، عیون أخبار الرضا عليه السلام، ترجمه حمیدرضا مستفید و علی اکبر غفاری، چاپ اول، تهران: نشر صدوق، ١٣٧٢ ش.
١٥. طباطبایى یزدی، سید محمدکاظم، العروة الوثقی، چاپ اول، قم: جامعه مدرسین، ١٤٢٠ ق.
١٦. عاملی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی، الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، بیروت: چاپ محمد کلانتر، ١٤٠٣ ق.
١٧. قرضاوى، یوسف، تیسیر الفقه فی ضوء القرآن و السنة (فقه الصیام)، بیروت: مؤسسة الرسالة، ١٩٩٣ م.
١٨. القلمونى الحسینى، محمدرشید بن علی رضا، تفسیر المنار، قاهره: الهيئة المصریة العامة للكتاب، ١٩٩٠ م.
١٩. مفید، محمد بن محمد، المقنعة، قم: دفتر انتشارات اسلامى، ١٤١٠ ق.
٢٠. موسوی خمینی، سید روح الله، تحریر الوسیله، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی عليه السلام، ١٣٦٨ ش.
٢١. موسوی عاملی، محمد بن علی، مدارک الاحکام فی شرح شرائع الاسلام، قم: مؤسسة

آل البيت عليه السلام لإحياء التراث، ۱۴۱۱ق.

۲۲. نجفی، محمدحسن، جواهر الكلام، چاپ هفتم، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۴ق.

۲۳. نووی، ابوزکریا محیی الدین بن شرف، المجموع شرح المهذب، چاپ دوم، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۳۹۲ق.

۲۴. هاشمی شاهرودی، سید محمود، بحوث فی علم الاصول، قم: مؤسسة دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت عليه السلام، ۱۴۱۷ق.

۲۵. هیئة كبار العلماء بالمملكة العربية السعودية، أبحاث هیئة كبار العلماء، ریاض: الرئاسة العامة لإدارات البحوث العلمية والإفتاء الرياض، ۱۴۲۱ق.

سایته‌ها

۱. خبرگزاری تقریب، «بررسی معیار آغاز ماه قمری در فقه شافعی»، ۱۴۰۰/۰۱/۲۶، کد خبر: ۵۰۰۰۳۹.

۲. مرکز تنظیم و نشر آثار حضرت آیت الله بهجت، «رؤیا هلال ماه با چشم مسلح»، کد خبر: ۱۳۰۷۱.